

Claudia S. Popescu, Laurențiu Nistorescu

Marginalii la problema limesului vest-dacic

Dacă am afirma că problema valurilor romane din spațiul crișano-bănățean a stârnit un mare interes și o dezbateră pe măsură în istoriografia română, ne-am afla în eroare. Lăsând la o parte faptul că subiectului nu i-a fost consacrată nici o monografie propriu-zisă și că mai mult de două treimi din referințele la temă țin de palierul informației rutiniere (mențiuni cartografice, rapoarte de săpătură arheologică, referințe bibliografice în lucrări având alte obiective ș.a.), avem a constata că abordarea acestei probleme este limitată nu numai sub aspect cantitativ, ci și structural. Aproape fără excepție, intervențiile la temă s-au mulțumit să se pronunțe, arareori printr-o desfășurare exhaustivă a eșafodajului argumentațional, asupra a doar două elemente conexe: data realizării și comanditarul acestei mari investiții, iar în subsidiar scopul local al construcției. În mod regretabil, aspecte precum durata de funcționare a valurilor, implicațiile procesului de edificare, raporturile cu hidrografia regională sau cu fortificațiile contemporane, posibilele conexiuni evenimentiale ș.a.m.d. au fost aproape complet ignorate – încă și mai grav fiind faptul că în legătură cu cel mai important monument de mileniul I dintre Tisa și Carpați nu s-au formulat nici măcar accidental prezumții relative la impactul asupra organizării spațiului antropoc regional și/sau a consecințelor asupra geografiei umane din acest areal.

Firește, nu ne-am propus să suplinim aici, nici măcar la nivel enunțiativ, aceste curențe, ci doar să atragem atenția asupra necesității de a construi o abordare globală a acestei teme de cercetare. Eficiența unui astfel de demers este condiționată de o formulare corectă a termenilor problemei, implicit de buna sa așezare în context. Ca atare, vom schița, în cele ce urmează, coordonatele esențiale ale acestui context.

Limesul vest-dacic nu este o amenajare singulară¹. Chiar dacă ne limităm la componenta sa materială de valuri-frontieră (nu cea mai importantă, după cum vom vedea mai jos), nu putem face abstracție de faptul că structuri similare există pe spații largi în Europa, de la vest (*Limes Germanicus* și *Limes Rhaetiae*) la est (*Limes Alutanus*, *Limes Transalutanus*, *Limes Moesiae* și prelungirile acestuia spre gura Bugului de Sud). Toate aceste construcții genistice sunt construite după o rețetă unică, exprimând o viziune unitară de securizare a teritoriului și constituind, laolaltă cu *Limes Britannicus* (Zidul lui Hadrian), cordoanele de protejare a frontierelor naturale de pe Rin, Dunărea Mijlocie, Carpații Nordici și Orientali, Munții Armeniei și, respectiv, aliniamentele defensive *Limes Arabicus* și *Limes Tripolitanus*, un sistem global de gestionare a frontierelor. Fapt deosebit de relevant, aceste aliniamente se găsesc doar la frontierele Imperiului Roman din epoca

1 Bibliografia acestui subiect este vastă, drept pentru care – mai ales în condițiile în care problema este secundară în intervenția noastră – ne vom limita să-i atribuim statutul de informație de notorietate

clasică (mai exact, dintre domnia lui Hadrian și cea a lui Gallienus)² și niciunde altundeva. Chiar și numai acest set de argumente este suficient pentru a da valoare de certitudine prezumției că limesul vest-dacic este de origine romană și a marcat pe teren frontiera imperială în spațiul dintre Tisa și Carpații Occidentali³.

Nimeni, în afara Imperiului Roman nu a avut motivația, resursele și oportunitatea să amenajeze acest sistem defensiv. În condițiile tehnologice din mileniul I, amenajarea unor aliniamente de valuri precum cele din tronsonul banato-crișan presupune mobilizarea unei forțe de muncă brută de mii sau chiar zeci de mii de oameni⁴, pe durata mai multor anotimpuri propice construcțiilor⁵ și sub coordonarea unui însemnat corp ingineresc⁶. În plus, gestionarea limesului odată construit presupune existența unui aparat instituțional de anvergură, unitar și capabil să furnizeze specializări multiple și instrumente de disciplinare internă și externă⁷. Avem a constata că nici una dintre populațiile barbare care și-au exercitat hegemonia în regiunea Dunării Mijlocii, de-a lungul mileniului I, n-a dispus de aceste mijloace și n-au resimțit determinații care să-i constrângă să se angajeze într-un asemenea efort. Astfel, sarmații n-au dispus niciodată de o autoritate centralizată, care să poată mobiliza o asemenea resursă umană și economică și, respectiv, să asigure raportarea identitară la un teritoriu susceptibil să fie securizat printr-o fortificare globală. La rândul lor, hunii nu și-au manifestat interesul de a se îngrădi într-un teritoriu restrâns, acțiunile lor desfășurându-se la scară continentală, iar hegemonia lor în regiune a fost limitată la o singură generație – în vreme ce gepizii, succesorii lor politici pe acest areal, și-au constituit centrul de putere la Sirmium, fiind astfel de neexplicat de

2 Într-o etapă secundară din funcționarea istorică a acestui sistem de limesuri, se constată o repliere a aliniamentelor de securitate pe frontierele imperiale din epoca dinastiei constantiniene, epocă în care pare să se încadreze și aliniamentul clasic cunoscut la noi sub denumirea de Brazda lui Novac (ceea ce nu exclude nici aici existența unor antecedente)

3 Dacă topograful L. F. Marsigli înregistra valorile pe hărțile imperiale de la începutul secolului XVIII sub aceeași etichetă folosită și în cazul limesurilor central-europene, *Roemer Schanze*, Grisellini a optat să le considere de origine avară (Grisellini 1984, pg. 223), în vreme ce Daicoviciu înclină să le considere dacice (Daicoviciu 1941, pg. 457-458). Totuși, curentul dominant a înclinat balanța, și până în prezent, către originea romană a valurilor (Milleker 1899, pg. 96-97, Cucu 1927, pg. 7-9, Nischer 1934, pg. 3 ș.a.), iar unii dintre autori care le cataloghează drept barbare admit că doar romanii dispuneau de logistica necesară pentru edificarea lor (Pentelly 1884, pg. 143-144, Borza 1942, pg. 379-380).

4 Evident, nu este vorba doar de constrângerea unor mari mase umane să participe la construcție, ci și de asigurarea unui amplu pachet de resurse economice, pentru transportul și hrana lucrătorilor, asigurarea unor unelte și materii prime etc.

5 Adăugăm că, în afara condițiilor climaterice, era necesară întrunirea și a unor condiții de securitate, o astfel de mega-construcție genistică neputându-se edifica în contextul amenințării unor raiduri inamice. Această exigență implică faptul că o parte însemnată a forței de muncă trebuia să fie furnizată de armată, care asigura atât descurajarea incursurilor, cât și eșantioanele calificate de lucrători.

6 În pofida aparențelor, zona estică a Câmpiei Tisei ridică numeroase probleme de natură tehnică: evitarea arealelor mlăștinoase (dominante în câmpia joasă de aici), traversarea unor zone deluroase cu rocă dură și cu probleme de alunecarea solului, dar și a unor râuri care-și schimbă frecvent și dramatic cursurile, rezolvarea problemelor generate de marile fluctuații ale nivelului pânzei freatice ș.a.m.d.

7 Cităm aici pertinenta observație a lui Nicolae Gudea: „...limesul este un complex, un întreg, atât în sens longitudinal, cât și în adâncime, incluzând drumurile spre și înspre fortificații, sediile pentru unitățile militare (castrele), unitățile militare, sistemul avansat de fortificații mici de pândă și chiar o serie de așezări rurale (romane sau barbare)” (Gudea 2000, pg. 210-211)

ce ar fi fost interesați să fortifice un teritoriu care nu încorporează și sediul elitelor proprii. În fine, avarii nu și-au limitat niciodată exercitarea autorității doar la spațiul delimitat de limes și, ca atare, n-au avut motivația să construiască în mijlocul propriului domeniu un sistem care nu le-ar fi adus nici un câștig de securitate.

Obiectivul local de securizare al limesului vest-dacic: bazinul aurifer din Apuseni⁸. Prin contrast, autoritățile imperiale romane nu numai că au dispus de resursele umane, tehnologice și economice pentru realizarea acestui obiectiv, ci au avut motivații care au depășit semnificativ simpla problemă a securizării teritoriului. Cea mai importantă dintre acestea a fost protejarea exploatărilor din bazinul aurifer al Văii Arieșului, principala resursă de metal prețios din tot spațiul european al imperiului și unul din motoarele ascensiunii noilor elite imperiale⁹. În condițiile în care acest obiectiv economic de maximă importanță strategică a fost asigurat spre est și nord printr-un redutabil sistem de fortificații (care includea și municipiul Porolissum), ar fi cu totul illogic să presupunem că ar fi fost neglijată apărarea pe flancul cel mai expus, cel vestic, ale cărui largi depresiuni și trecători montane oferă un acces natural neproblematic. Faptul că, la un moment dat, acest sector al limesului septentrional a fost completat cu un tronson care închide la nord Câmpia Tisei¹⁰ (și care, temporar, a redus importanța limesului crișano-bănățean, nu însă și a limesului porolissensian) nu este de natură să pună sub semnul întrebării motivația primară a amenajării sistemului defensiv din stânga Tisei.

Două consecințe are această observație. Cea dintâi închide discuția asupra funcției exercitate de valurile romane din spațiul banato-crișan, acestea fiind construite pentru a apăra Dacia, nicidecum pentru securitatea mereu nestatornicilor populații de pustă¹¹, așa

8 Nu cunoaștem ca acest argument să fi fost, până în prezent, analizat în istoriografia temei. În capitolul din *Istoria Românilor* consacrat sistemului de apărare al provinciei Dacia, este formulată remarcă oarecum surprinzătoare că “De la *Micia* până la *Bologa (Resculum)* pe Crișul Repede... nu se cunoaște nici o fortificație romană, lanțul muntos formând un obstacol considerat suficient pentru această porțiune de frontieră” (Protase 2010-a, pg. 120). Spunem “oarecum surprinzătoare”, întrucât argumentul că lanțul muntos ar fi fost considerat suficient era invalidat de faptul că, în fața Munților Maramureșului și a sectorului median al Carpaților Orientali, care constituiau bariere naturale mult mai impozante, romanii au depus eforturi de fortificare însemnate, descrise de altfel în același capitol.

9 Cităm, în acest sens, exemplul împăratului Pertinax, care înainte de a accede (ce-i drept, pentru doar trei luni) în demnitatea imperială, a exercitat funcția de procurator în Dacia, supraveghind personal exploatarea aurifere și asigurându-și astfel o parte a mijloacelor necesare ascensiunii politice (*Historia Augusta*, Pertinax, 2, 4).

10 Pentru această completare, singura prezumție cronologică demnă de luat în calcul este a doua parte a domniei împăratului Marcus Aurelius: doar atunci, în contextul victoriilor repurtate în războaiele marcomanice din anii 166-168, autoritatea imperială se exercită efectiv, deși doar pentru câțiva ani, asupra “pungii iazyge” (interfluviul Tisa-Dunărea mijlocie). De altfel, Marcus Aurelius este singurul împărat care inițiază transformarea acestui teritoriu într-o provincie nouă (Sarmatia, care, laolaltă cu Marcomania, urma să fie adăugată Imperiului), procesul nefiind finalizat din cauza decesului împăratului și a schimbării de politică pe care a marcat-o sucesorul său, Commodus. În urma abandonării acestui proiect, este de presupus că și tronsonul nord-sarmatic al limesului și-a pierdut utilitatea, fiind un fapt dovedit că nici o pătrundere migratorie dinspre nord în interfluviul Tisa-Dunărea nu a fost stânjenită în vreun fel în generațiile și secolele care au urmat.

11 Episoade precum cel descris de Ammianus Marcellinus, care consemnează explicit preocupările diferitelor grupări sarmate de a schimba din când în când teritoriile deținute, chiar și cu prețul pierderii statutului de populație liberă (Ammianus XIX, 11, 5-6), sunt relevante pentru lipsa de interes a populațiilor

cum încă se mai străduie să afirme o serie de comentatori. De aici rezultă, implicit, și câteva coordonate cronologice legate de amenajarea și gestioarea ulterioară a limesului. Astfel, construcția sa inițială trebuie plasată în epoca de organizare a provinciei nord-dunărene, elementele de context istorico-motivațional conturând ca probabilitate maximă epoca lui Hadrian¹², eventual prima parte a domniei succesorului acestuia, Marcus Aurelius. Cu certitudine, tronsonul care închide la nord interfluviul Tisa-Dunărea mijlocie nu a putut fi construit decât în scurtul interval dintre sfârșitul războaielor marcomanice și ascensiunea la putere a succesorului lui Aurelius, Commodus, pentru că numai în acest interval a existat un control efectiv al teritoriului supus securizării și, esențial, numai în această scurtă perioadă a existat o motivație de natură să angajeze mijloacele logistice corespunzătoare: crearea efemerei provincii Sarmatia¹³. Investigațiile arheologice au certificat, de altfel, concluziile analizei logico-istorice: în cercetările făcute de arheologi pe secțiunea de limes din zona Dumbrăvița (nordul municipiului Timișoara)¹⁴, una dintre rarissimele cercetări sistematice asupra acestui limes, a fost pus în evidență suficient material de secol II¹⁵, încât să permită o încadrare cronologică fermă. Sub aspect cronologic, analiza logico-istorică reclamă și o a doua intervenție majoră asupra limesului, o refacere de amploare, care a putut avea loc numai în vremea dinastiei constantiniene – când suveranii de la Constantinopol își stabilesc unul din centrele operaționale pe Dunărea mijlocie; și această fază a primit certificare arheologică¹⁶.

Cea de-a doua constă în faptul că suntem obligați, astfel, să reevaluăm frontierele politico-administrative ale provinciei Dacia Augusti, limita reală a controlului administrativ roman fiind de identificat nu pe crestele Apusenilor (așa cum se consideră îndeobște în prezent¹⁷), ci în fața limesului militar, la o oarecare distanță între acesta și ansamblul din puna iazygă față de raportarea în termeni de proprietate la un teritoriu concret și, implicit, față de apărarea acestuia prin sisteme de fortificare

12 Sub domnia acestui împărat, configurația teritorială a Imperiului Roman în bazinul Dunării atinge formula clasică: teritoriile sarmate, al căror statut rămăsese neclar în epoca lui Traian (Birley 2008, pg. 133), rămân în afara frontierelor, iar ținuturile inițial atribuite provinciei Moesia, eminentamente getice, de dincolo de *Limes Alutanus*, foarte probabil amenajat în sincronism cu cel vest-dacic, cel porolissensian și cel din piemontul Carpaților Orientali (Birley 2008, pg. 134, Protase 2010-b)

13 Birley 2008, pg. 176

14 Drașovean et alii 2004, pg. 7-20. Acest capitol, intitulat „Cercetările arheologice preventive de la Obiectivul I-Valul roman”, reprezintă una dintre puținele analize consistente ale temei, abordarea fiind însă fatalmente concentrată și circumscrisă proiectului monografic al ansamblului lucrării

15 Luăm act de faptul că în mai multe puncte de pe valurile limesului (Timișoara-Freidorf, Dumbrăvița, Cerneteaz, Opațița, Pișchia ș.a.) au mai fost semnalate de-a lungul timpului, în urma unor descoperiri întâmplătoare sau intervenții arheologice, artefacte de secol II, fără a fi însă explicit legate de prezența limesului. Semnalăm, totodată, că în secolul II sunt datate și elementele de limes din nordul și estul provinciei Dacia Augusti, în particular castrele și turnurile de pază (Marcu-Cupcea 2013, pg. 570), dar și limesurile sud-carpătice (*Alutanus* și *Transalutanus*)

16 Dörner-Boroneanț 1968, p. 7-16. Atragem atenția aici, raliindu-ne observației arheologilor timișoreni, că cele cinci valuri puse în evidență în această zonă nu sunt contemporane (Drașovean et alii 2004, pg. 14). Unele intervenții asupra valurilor pot fi prezumate și pentru epocile mai târzii, însă – și-l cităm aici din nou pe Nicolae Gudea – “Nu trebuie o clipă uitat că acest tip de apărare (limes) a fost, chiar și în cadrul scurtei perioade istorice căreia îi aparține în întregime, într-o evoluție permanent la toate elementele lui” (Gudea 2000, pg. 213)

17 Protase 2010-b

de mlaștini care existau, în antichitate, dar și până în epoca premodernă, în Banatul de câmpie, în bazinul Crișurilor și în alte areale din Câmpia Tisei¹⁸. De altfel, la identificarea în limesul banato-crișean a frontierei militaro-administrative a provinciei Dacia Augusti nu există alternative: chiar și partizanii prezumțiilor nesustenabile care atribuie paternitatea acestor valuri altor comanditari decât romanii sunt obligați de logică să admită că această limită certifică faptul că la est de ea se exercita o altă autoritate, imposibil de disjuns de provincia traiană¹⁹.

Ceea ce ne-am propus prin demersul de față este ca, depășind problema atribuirii limesului din vestul Daciei, să punem în dezbatere modul în care acest ansamblu a influențat evoluția societății dintre Tisa și Carpați, de-a lungul mileniului care a urmat. Extinderea intervalului luat în analiză la o mie de ani poate părea temerară, dacă nu chiar nejustificată. Ne grăbim să precizăm că avem, pentru această opțiune, un argument însemnat: în epoca „anului o mie”, exact pe acest limes sunt atestate cele mai importante centre politico-militare ale regiunii în discuție - Timișoara și Biharia/Oradea în primul rând, dar și Arad, Vârșeț sau Debrețin, fapt care ne obligă să ne punem problema dacă și în ce măsură existența valurilor romane din Câmpia Tisei a influențat apariția, dezvoltarea și dăinuirea acestor centre.

Asocierea acestor așezări suprarurale cu limesul vest-dacic nu are nimic forțat. Pe întregul teritoriu al fostului Imperiu Roman și de-a lungul frontierelor sale, creațiile ingineresti, economice sau instituționale de epocă romană (unele dintre ele preluate și adaptate din perioade anterioare, cele mai multe însă produse în contextul generat de așezământul imperial) și-au perpetuat existența, fiind preluate și transformate lent, adesea doar simbolic, de societățile constituite pe fundament roman sau – în cazul frontierei – din joncțiunile succesive ale Romaniei și Barbaricumului. Cu rare excepții, dictate mai frecvent de cauze eco-economice decât de voluntarismul actorilor politico-decizionali, centrele administrative ale antichității târzii s-au metamorfozat în nodurile decizionale ale medievalității, identitățile instituționale ale provinciilor s-au reconfigurat mai lent sau mai rapid în regatele barbare, drumurile comerciale și-au păstrat funcțiunea, făcând totodată obiectul competiției pentru controlul noilor autorități ș.a.m.d., iar societățile din zona de impact a tuturor acestor realități în schimbare au prelungit în formule autoorganizaționale mai elaborate sau mai rudimentare, în funcție de contextul local și de moment istoric, fundamentele instituționale moștenite.

Este legitim²⁰, așadar, să prezumăm că un obiectiv de anvergura limesului vest-

18 Existența acestui ansamblu de mlaștini și câmpii umede explică și de ce inginerii romani au ales aliniamentul acesta al valurilor și nu au folosit râul Tisa ca frontieră naturală: pe de o parte, acest râu putea fi foarte ușor traversat prin vadurile sale largi și dese, iar pe de alta, comandanții militari nu puteau risca, în situațiile în care s-ar fi impus retragerea și organizarea apărării în adâncime – așa cum, spre exemplu, s-a întâmplat în mai multe rânduri în contextul războaielor marcomanice – să fie stânjeniți în ariergardă de sistemul de mlaștini.

19 De altfel, în cazul tuturor celorlalte frontiere ale provinciei Dacia Augusti, se admite că limesul constituie frontiera administrativă, fapt care face cu atât mai puțin acceptabilă tratarea limesului vest-dacic ca excepție.

20 Avem în vedere, desigur, o legitimitate de paradigmă științifică și, în particular, de metodă de

dacic și suprastructura organizațională întemeiată pe acesta nu a dispărut pur și simplu, ci a parcurs etape succesive de transfigurare, conservând însă elementele *basic* ale structurii moștenite.

Este legitim²¹, așadar, să prezumăm că un obiectiv de anvergura limesului vest-dacic și suprastructura organizațională întemeiată pe acesta nu a dispărut pur și simplu, ci a parcurs etape succesive de transfigurare, conservând însă elementele *basic* ale structurii moștenite. Or – și revenim aici la diagnosticul pe care-l formulează Nicolae Gudea asupra naturii limesului²² – natura fundamentală, de sistem, a limesului imperial era constituită abia în plan secund de funcția defensivă (de frontieră fortificată²³), în prim-plan aflându-se funcțiile de cale de comunicare și, în cazul castrelor aliniate de-a lungul valului, de centre ale comerțului dintre interiorul și exteriorul Imperiului. Așa stând lucrurile, nu putem ignora faptul că centrele politico-administrative din acest spațiu își fac apariția, în epoca „anului o mie”, fără excepție, ca așezări fortificate cu funcții polarizatoare ale unor organizații politico-militare regionale dependente de un coridor comercial preexistent.

Disponem de câteva certificări ale acestei din urmă afirmații. Astfel, relatările ambadorului Priscus Panites²⁴ despre misiunea la curtea lui Attila arată că, în plină epocă hunocratică, coridorul de transport banato-crișean era deschis și conta ca traseu privilegiat de circulație în regiune, în pofida schimbării de context politico-militar²⁵. Nu există, practic, nici o posibilitate de a evita această interpretare: Priscus dă o descriere exactă a traseului urmat, care corespunde riguros drumului de limes: „... am călătorit pe un drum neted²⁶, așternut pe un șes, și am trecut peste mai multe râuri navigabile, dintre care cele mai mari după Dunăre erau Drecon, Tigas și Tiphis²⁷, pe care le-am traversat

cercetare

21 Avem în vedere, desigur, o legitimitate de paradigmă științifică și, în particular, de metodă de cercetare

22 Gudea 2000, pg. 210-211 (vezi și nota 7)

23 Trebuie să luăm act că limesurile Daciei (ca, de altfel, și celelalte limesuri de epocă imperial) au avut o contribuție modestă în evenimentele care au pus la încercare securizarea teritoriului. În timpul invaziei carpo-gotice din primăvara anului 245, aliniamentele din fața Oltului sunt trecute fără prea mari dificultăți, iar pe data îndelungatei perioade de anarhie militară care a marcat “generația Gallienus”, avem a presupune că garnizoanele de pe limes nu și-au mai exercitat misiunile, fiind puternic angajate în alte operațiuni. În particular, limesul vest-dacic nu joacă nici un rol în succesiunea de evenimente din cursul secolului IV, care-i implică pe imperiali, sarmați, limiganți, taifali și goți, iar în cursul veacului următor, al epocii hunocratice îndeosebi, avem a conchide că funcția defensivă a limesului este cu totul absentă.

24 Misiunea demnitarului constantinopolitan are loc în anul 448 (Priscus, *Ambasadele* 3, cf. Popa-Lisseanu 2007, pg. 281-283)

25 Poate nu este de prisos să amintim că acest fapt este explicit atestat și de Tabula Peutingeriana, hată militară de secol IV pe care se află menționat, în segmentul VII, tronsonul sudic al drumului de limes, mai exact, traseul Lederata-Apus Flumen-Arcidava-Berzobis. Despre caracterul hărții și datarea sa în epoca post-aureliană (NB. P Tabula Peutingeriana este consemnată capitala Constantinopol, inaugurată în anul 330!), la Benea 2001, pg. 135-149

26 Indicația “drum neted” ne obligă să acceptăm că este vorba de un drum amenajat, iar precizarea că este într-o regiune de șes completează localizarea

27 Au existat mai multe propuneri de identificare a acestor râuri, invariabile fiind recunoașterea Timișului și Tisei (aceasta din urmă, confundabilă cu ultimul tronson al Mureșului, înainte de confluență); credem că este nerelevantă încercarea de a stabili o identitate neunivocă pentru fiecare dintre cele trei râuri menționate, întrucât, în această regiune, hidrografia a cunoscut în fiecare epocă istorică transformări

în monoxile de care se folosesc cei care locuiesc pe malurile fluviilor²⁸; peste celelalte ape am trecut pe plute, pe care barbarii le duc în care, pentru locurile acoperite cu bălți²⁹30. De funcționarea acestui drum comercial (dar și politic) trebuie legată restabilirea autorității imperiale din sudul Banatului, pe care o atestă, un secol mai târziu, Novela XI a împăratului Justinian³¹: atât *Literrata/Lederata*, situată pe malul Dunării, cât și *Recidiva* (cvasiunanim acceptată ca o formă coruptă a așezării *Arcidava*³²), poziționată în adâncimea teritoriului, sunt contingente limesului, în primul rând sub aspect funcțional, dar și în sens limitativ, de vecinătate geografică intrinsecă.

Deplasările tot mai frecvente ale unor mari armate barbare (cu precădere gepide, sclavine și avar) în decursul secolelor V-VII sunt, la rândul lor, înlesnite de existența acestui coridor al limesului vest-dacic. O atestare explicită a preferinței pentru această rută ne este furnizată de relatările lui Teofilact Simocata cu privire la episoadele războiului romano-slavo-avar din vara anului 600³³: armata imperială traversează sectorul bănățean al Dunării pe la *Viminacium*, sub comanda generalului *Priscus*, iar de-a lungul acestui coridor de transport este obligată să dea patru bătălii cu avarii. Pe același traseu are loc și un al cincilea incident militar, de această dată între trupele imperiale și gruparea de gepizi repliată la nordul Dunării după pierderea *Sirmiumului*, ultima lor capitală, în favoarea avarilor lui *Baian*. Numărul mare al contingentelor care se mișcă pe această rută³⁴, precum și îndârjirea cu care se confruntă taberele pentru controlul său și, nu în ultimul rând, detaliile geografice reținute de Simocata (traversarea Dunării, atacul de pe înălțimile din zona *Vârșetului*, confruntarea de lângă lacul format de *Timiș* înainte de vărsare etc.) nu ne lasă alternativă la a localiza evenimentele de-a lungul limesului bănățean³⁵.

dramatice

28 Precizarea privind utilizarea monoxilelor converge cu constatările arheologilor că limesul (implicit și drumul asociat) era întrerupt la confluența cu principalele cursuri de apă

29 Trimiterea la natura de câmpie umedă, mlăștinoasă, care au caracterizat ținuturile de șes ale Banatului și Crișanei în toate epocile premoderne, este evidentă

30 Nu putem trece cu vederea nici realitățile etno-demografice pe care le semnaleză *Priscus Panites*: teritoriile traversate sunt dens locuite de populații de agricultori care locuiesc în așezări stabile și se disting de huni inclusiv prin alimentație și limbă, identitatea romanică (char daco-romanică) a ausonilor - oricât de relativizată ar fi ea în reevaluările istoriografice recente - neputând fi pusă la îndoială, întrucât autorul este explicit: "... se silesc să grăiască sau limba hunilor, sau a geților, sau a ausonilor, și anume aceia dintre ei care au de-a face cu romanii" (*Priscus Panites*, *Ausonii* 3, cf. Popa-Lisseanu 2007, pg. 282)

31 Popa-Lisseanu 2007, pg. 171-175. Novela este datată riguros în anul 535, dar situația la care face trimitere – readucerea cetățitorilor nord-dunărene sub autoritatea imperială – este prezentată ca fiind cu puțin timp anterioară

32 Localizată la *Vărădia*, *Caraș-Severin*. Castrul roman de aici este bine documentat. Reținem și faptul că *Recidiva* a fost asociată și cu *Vârșetul*, așezare care, în orice caz, s-a aflat în acea epocă în *chora* *Arcidavei*.

33 Simocata VIII, 2-3. Ne raliem la observația formulată de H. Mihăescu privitoare la confuzia dintre râurile *Tisa* și *Timiș*, în contextul celei de-a patra bătălii avaro-romane.

34 În prima bătălie cad 300 de romani și 4.000 de barbari; în cea de-a doua – 9.000 de barbari; în cea de-a treia – 15.000 de barbari, iar în cea de-a patra – o "mare mulțime" (Simocata, pg. 158-160). Numărul gepizilor surprinși de romani este și el impresionant; 30.000, în trei tabere. Oricât de discutabile ar fi cifrele în sine, este o certitudine că au fost angajate efective foarte mari, a căror deplasare și aprovizionare (pe durata a cel puțin cinci săptămâni) reclamă existența unei facilități logistice pe măsură.

35 Acesta este singurul sens care se poate da expresiei "valuri avar": anume, că avarii au controlat

Aceste antecedente fac ca realitățile descrise de textul lui Anonymus³⁶ pentru cumpăna secolelor IX-X să fie privite ca o continuitate firească, organică, în evoluția societății din vecinătatea limesului vest-dacic. Nu doar panorama geografică³⁷ este riguros redată de notarul regelui Bela, ci și succesiunea evenimentială care a marcat regiunea: ocuparea de către ducele bulgar Kean, bunicul lui Salanus, a interfluviului Tisa-Dunărea mijlocie, simultan cu instalarea ducelui Morout (bunicul lui Menumorut) în Crișana. Astfel, existența explicit consemnată a formațiunilor politice din preajma limesului – ducatul de Biharia al lui Menumorut și ducatul de Morisena al lui Glad și Ahtum – au în spate o istorie multigenerațională, o legimitate internațională (ele fiind angrenate în sistemele de alianțe care se formează și se desfac în bazinul Dunării în acest turbulent secol IX, ceea ce presupune – iarăși – existența unui coridor comunicațional activ și intens uzitat) și, ceea ce ne interesează în primul rând aici, centre politice nemijlocit legate de valorificarea limesului: Biharea (centru care a migrat abia în secolul XIII către Oradea, în imediata vecinătate), respectiv, Morisena/Cenad (care s-a conexasă, în condițiile istorice date, atât cu Timișoara/castrul Tymes, cât și cu Aradul/civitas Orod). Toate aceste centre intră, așadar, în epoca „anului o mie” ca având un *background* consistent, nemijlocit legat de limes și urmându-și, de atunci și până în prezent, parcursul evolutiv la lumina istoriei. Coridorul limesului, la rândul său, își prelungește funcționarea pe parcursul întregului ev de mijloc, când este valorificat prin aliniamentul de donjoane Vârșet-Jebel-Timișoara-Arad, pentru a deveni, ulterior, o axă de transport și comunicație și astăzi în uz.

la un moment dat limesul, însă nu și că s-ar fi aflat la originea sa.

36 Anonymus, *The Gesta Hungarorum of Anonymus*, Martyn Rady (trad.)

37 Principalele cursuri de apă ale regiunii – Dunărea, Tisa, Mureșul, Crișul, Timișul – sunt explicit menționate

Bibliografie

Lucrări generale

- Ammianus Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, Popescu, David (ed.), Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1982
- Benea 2001 Benea, Doina, *Dacia pe Tabula Peutingeriana*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, nr. IV/2001, Timișoara, pg. 135-149
- Birley 2008 Birley, A.R., *Hadrian to Antonines*, în în Wallbank-Astin, „The Cambridge Ancient History”, vol. XI „The High Empire 70-192”, Ed. Cambridge University Press, Cambridge 2008, pg. 132-194
- Borza 1942 Borza, Al., *Valul roman de la Timișoara*, în „Revista Institutului Social Banat-Crișana”, nr. 10/1942, Timișoara, pg. 375-393
- Cucu 1927 Cucu, A., *Studiu la harta istorică a Banatului de azi. Dacia Ripensis (Ripensia) din trecut*, Timișoara
- Daicovicu 1941 Daicovicu, Constantin, *Compte rendu: “Dákok és Rómaiok Erdélyben” (Daci e Romani in Transilvania) - Alföldi András*, în “Dacia, Revue d’archéologie et d’histoire ancienne”, nr. 7-8/1941, pg. 456-459
- Dörner-Boroneanț 1968 Dörner, E., Boroneanț, V., *O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul țării noastre*, în „Ziridava – Studii și cercetări” nr. 2/1968, Arad, pg. 7-16
- Drașovean et alii 2004 Drașovean, Florin (coord.), *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița (jud. Timiș)*, Ed. Waldpress, Timișoara
- Griselini 1984 Griselini, Francesco, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Editura „Facla”, Timișoara, 1984
- Gudea 2000 Gudea, Nicolae, *Noțiunea de limes: frontieră sau concepție de apărare? Câteva reflecții în legătură cu o carte recent apărută*, în „Ephemeris Napocensis” nr. 9-10/1999-2000, Cluj-Napoca, pg. 209-230
- Marcu-Cupcea 2013 Marcu, Felix, Cupcea, George, *Topografia limesului de nord-vest al Daciei în zona castrului de la Bologa*, în „Arheovest” nr. 1/2013, Timișoara, pg. 569-589
- Milleker 1899 Milleker, B., *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, vol. II, Timișoara
- Nischer 1934 Nischer, E., *Historisch-Kartografisch Darstellungen der „Roemer Schanzen” im Banat*, Debreceni Szemle, Debrețin
- Pascu 1972 Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Ed. Dacia, Cluj
- Pontelly 1884 Pontelly, Istvan, *Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos, régi műsánczvonalak?*, în “Történelmi és Régészeti Értesítő” nr. 11/1884, pg. 143-144
- Popa-Lisseanu 2007 Popa-Lisseanu, G., *Dacia în autori clasici*, Ed. Vestala, București
- Protase 2010-a Protase, D., *Organizarea militară*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), „Istoria Românilor”, vol II „Daco-romani, romanici, alogeni”, Academia Română, Ed. Enciclopedică, București, pg. 99-136
- Protase 2010-b Protase, D., *Începuturile stăpânirii romane în nordul Dunării*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), „Istoria Românilor”, vol II „Daco-romani, romanici, alogeni”, Academia Română, Ed. Enciclopedică, București, pg. 35-44
- Simocata Simocata, Teofilact, Mihăescu H. (trad.), *Istorie Bizantină*, Editura Academiei RSR, București 1985
- Simu 1924 Simu, Traian, *Drumuri și cetăți romane în Banat*, Ed. Tipografia Națională, Lugoj

Webografie

- Anonymus <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf> , 25.12.2013
Bondoc I <http://apar.archaeology.ro/bondoc.htm#valuri> , 20.12.2013
Historia Augusta http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html , 15.12.2013

Abstract:

The debate on the limes of Western Dacia came to a dead end when the issue of its builders was raised, although it already had a solution: only the Roman Empire had the motivation, the opportunity and the means to set up this strategic objective. The limes is not only an earth wall. It also includes roads, fortifications and neighbouring settlements. The main urban centres of the region between the Western Carpathians and the Tisza River owe their existence to this objective.